

Bodor Béla

EGY VIRTUÁLIS POÉTA A XVIII. SZÁZADBÓL: SZIGVÁRT XAVÉR KÖLTEMÉNYEI

Szigvárt Xavér nevét hiába keresné az érdeklődő olvasó az irodalmi lexikonokban vagy a lírai antológiákban. Még a remek *HÁROM VERÉB HAT SZEMMEL* című gyűjteményben sem akadhat a nyomára, amit az 1970-es években állított össze Weöres Sándor a modernitás előtti magyar költészet figyelmet érdemlő különbségeiből. Azt jelentené ez, hogy ilyen nevű magyar költő nincs, és soha nem is élt széles e világon? Tulajdonképpen igen.

No de először is: mit jelent az, ha egy író, akinek a nevéhez művek kötődnek, nem létezik? Tsúszó Sándor vagy Ossian (nem a történelmi, hanem a Macpherson szövegközléseinek fiktív alkotója) vajon tud-e leleplezettségében olyan intenzíven nem létezni, mint élni a maga fiktív létmódjában? Nem is beszélve Magyarhoni Klingsorról, akinek a neve után így kezdődik a lexikon címszava: „*13. századi nem létező német költő.*” Másodsor: az alkotó létének fiktív volta akadály lehet-e annak, hogy egy műcsoportot elkülönítsünk minden más alkotónak, még magának a kreatúra kreátorának egyéb műveitől is? Az ókori kínai bölcséleti művek esetében például gyakran a szerző és a mű címe kölcsönösen helyettesítheti egymást.

Más természetű probléma, hogy magukkal a Szigvárt Xavér nevéhez köthető költeményekkel sem találkozhatunk egykönnyen. Ennek az az oka, hogy a fiatalember egyetlen előfordulási helye az a regény, melynek első és egyben utolsó magyar kiadása 1787-ben jelent meg, és bár a maga idejében valószínűleg meglehetősen népszerű lehetett, az utóbbi másfél évszázadban kevesen olvasták. Az irodalomtörténetnek jó szerével nem is volt mondanivalója ezekről a versekről. Hogy ne rejtelmeskedjem tovább: J. M. Miller SIEGWART című regényének magyar változatáról beszélek, Bartzafalvi Szabó Dávid munkájáról és az abban található versbetétekről vagy inkább azok egy részéről: azokról, melyeket a főhős alkotásaiként illeszt a szövegbe a szerző, illetve ültet át a fordító. No de: ha szakma és nagyközönség ilyen egyetértésben ítélte feledésre ezt a munkát, jogom és okom van-e arra, hogy annak örök nyugodalmát okvetetlenkedéssel megzavarjam, és némely szemelvényeit a napvilágra rángassam? Ennek megítélését szeretném az alábbiakban az érdeklődő olvasókra bízni.

Bartzafalvi¹ Szabó Dávid (1752–1828) kétségkívül a XVIII. századi nyelvújító, nyelverteremtő mozgalom legkülönösebb figurája. 1784-ben és 1786-ban a pozsonyi *Magyar Hírmondó* szerkesztője volt, 1792-ben A TUDOMÁNYOK MAGYARUL címmel tett közzé értekezést, majd Sárospatakra vonult vissza, ahol 1805-ig matematikát és fizikát tanított – magyarul, ami akkoriban még nagy szó volt –, végül a *forgony*, azaz a *perpetuum mobile* megalkotásával kísérletezett (bár azt a roppant összeget, amit gróf Dessewffy Józseftől kért 1815-ben, nem kaphatta meg). Elsősorban nyelvújítóként, azon belül is mint új szavak tömegének gyártója volt ismert – és közneveltség tárgya. „*Az olvasó közönség olyan motskolódást vitt végbe, hogy a' földnek is nehéz volt*” – írja egy helyütt. Az utókor nem szóban, hanem gyakorlatban szolgáltatott elégtételt: szócsinálmányai közül mintegy százat ma a legtermészetesebben használunk (ábra, csontváz, előzmény, eser-

nyó, hulló, ifjonc, külváros, mondat, művész, olvasmány, szakma, szerkezet, termény, tudat, újonc, véglet, zongora stb.).

Legfontosabb munkája mégis SZIGVÁRT KLASTROMI TÖRTÉNETE című regényfordítása,² és azt hiszem, ez minden balszerencséjének a forrása is. Ugyanis a *Magyar Hírmondó* 1782. évi 26. számában Kazinczy Ferenc híradást tett közzé: lefordítja Miller regényét. A bejelentéssel az a célja, hogy „*azon fordításból való örömet el ne kapná valaki előle*”. Bartzafalvi – igaz, ötévi várakozás után – végül mégis éppen ezt tette. Ráadásul fordítását roppant tömegű új, rögtönzöten alkotott szóval terhelte meg. A két vastos kötet végén hosszú szószedetben sorolja ezeket a szavakat (még csak nem is mindet), és az a furcsa helyzet áll elő, hogy a magyar olvasónak a magyar szavak értelmét melléjük állított német vagy latin megfelelőjük segítségével sikerül megfejtenie. Például egy házi hangversenyen, azaz „*muzsikodalomban*” játszódo jelenetben a főszereplő kiszemelt jövődöbelije előbb „*egygy fontos mivolttú dallábakon tsendesen menő Káprádzdát*”³ játszik, majd együtt kezdenek „*kettős Tetszösszöngösi szózangozásba*”.⁴ A hegedűszóló közben a lány „*egygy tirilli⁵ mellett olly nagyon meg illetődve, és olly nagyon ásitó 's egygybe el nyelhetném formálag áhétozó szívet tolmátsoló tekintettel nézett rá, hogy szíve egygybe a' leg éde-sebb érezéseknek özönében úszkál vala*”. Búcsúzáskor pedig „*Máriána igen igen gyengédedes és tsupa szerelem villal⁶ mozgó szemet vetett reá, 's szemében egygyyszer 's mind egygy kristály mód-ra átal látszó magyorótska lebedgétsle*”.

Kazinczyt különösen zavarhatta, hogy a kreált szavak közé szintén kevesek által ismert nép- és tájnyelvi fordulatok, kifejezések, szólások illeszkednek. Ítéletében mindenki osztozott, aki akkoriban számított. Rát Mátyás már a megjelenés évében így írt Kazinczynak: „*Siegwartot tsak láttam, 's imitt amott olvasván, katzagásra fakadtam. Hogy hogy lehet, hogy ez a' fordítás kél, holott a' Magyarok néha szer felett-is finnyássak? Kegyelmed fordítása felől minden jót reménylek.*” A *Magyar Hírmondó* szerkesztésében éppen Bartzafalvit megelőző, majd ismét felváltó újságíró reménye alaptalannak bizonyult: Kazinczy a maga SIEGWART-fordítását nem adta ki, talán meg is semmisítette. Ma sem tudunk róla többet. Kár érte, mert maga a mű jelentékenyebb a hírénél. Hosszú és méltatlan hallgatást tört meg nemrég Margócsy István a műről közölt izgalmas és mélyenszántó tanulmányával (SZIGVÁRT APOLOGIÁJA, *ItK*, 1998/5–6.), és magam is hosszan tárgyaltam egyszer talán majd megjelenő könyvemben, a RÉGI MAGYAR REGÉNYTÜKÖR-ben.

Johann Martin Miller, aki göttingai teológuskodásának emlékeit, élményeit is beledolgozta munkájába, költőként sem volt egészen jelentéktelen. (Egy versét Mozart zenésítette meg; bár, ismerve a zeneszerzők irodalmi ízlését, ezt a tényt nem kell túlbecsülni.) Nem meglepő tehát, ha regényének hőse, az érzelmes szeminarista, maga sem tartóztatja meg magát a verseléstől. A német szövegbe illeszkedő, jórészt négy-öt versszakból álló versek a kor követelményeinek megfelelően érzelmesek, ugyanakkor klasszikus arányokra törők, formájukat tekintve szigorúan antik mintákat követnek, alkaioszi, aszklépiadészi, szapphói strófákban, olykor népies dalformákban íródtak. Akad köztük árkádiai pásztorjelenet, imádság, szerelmi vallomás, óda, dalszöveg. A magyar változatban a fordító nem érte be annyival, hogy tőle telhetőleg magyarra fordítja ezeket a versbetéteket. Említett tanulmányában Margócsy István állapítja meg: „*E regény, a magyar prózairodalomban alighanem először, kísérletet tesz arra is, hogy szereplőit a beszéltetés stílusrétegével jellemezze, s a pozitíve kitüntetett figurákat azzal is megkülönbözteti, hogy őket »szépen« beszélteti, míg a negatív, általában zsarnok figurákat a régiésebbnek feltüntetett nyersség modalitásában hagyja mozogni.*” Ezeket a kontrasztokat egyértelműen

Bartzafalvi emeli ki, sőt sokszor maga illeszti a regénybe: az eredetiben éppen csak a jelzését találjuk a szitkoknak, melyeket a fordító, honi viszonyokra alkalmazva alakjainak nyelvi kultúráját, szélesen és ízesen kibont. Másfelől Szabó Dávid a rokonszenves figurák beszéltetésében egy zaklatott, szenvedélyes nyelvi ideált követ; például (megint Margócsyt idézem) „...gyakran él a klasszicista retorikák által nem javallt, megtört és hiányos, grammatikai szempontból tökéletlen mondatokkal; amint ezt a századvég szentimentalizmusának néhány esztétája már nemcsak engedélyezni, de szorgalmazni is fogja, [...] a szenvedély jellemző leírására, a lélek elragadtatásának festésére szabadosabb nyelvi alakzatokat is mer beiktatni”. Margócsy megállapításai bizonyos megszorításokkal a versekre is érvényesek.

Vajon mi az ördögöt akart ezzel a – bizonyára maga is tudta: ellenérzéseket kiváltó – szövegformálási gyakorlattal a fordító? Megítélésem szerint az idegen történet magyarításakor nem a szöveget, hanem az *alakot*, nyelvi adottságaival, társadalmi és beszédpozíciójával egyetemben kívánta a magyar kultúra viszonyai közé illeszteni. „*Pernahájder tyúk ültető*”-nek nyilván nem a német apa, hanem a felfuvalkodott magyar középnemes titulálja a fiát, ha nem tud nyulat lőni. Ugyanilyen természetes, hogy magyar ésszel gondolkodva egy szeminaristának, ha verset költ, azokkal a poétikai kihívásokkal kell szembesülnie, amelyek a kor magyar költészetét jellemzik. Ismét Margócsy írja (másra, az említett okokból adódóan, nem hivatkozhatom): „*A fordító a református kollégiumokban épp akkoriban virágzó és divó mesterkedő költészet hagyományát, úgy látszik, igen mélyen elsajátította...*” Vagyis Bartzafalvi, igaz, kevesebb sikerrel, mégis arra törekedett, hogy mélyebben, tartalmibban ragadja meg az adaptáció feladatát, mint Kazinczy, aki elsősorban a neveket és helyeket magyarította (így lesz nála Siegwartból Szegvári), vagyis a külsőségekkel kezdte a dolgot, s csak aztán hatolt mélyebbre – ami többnyire radikális húzásokat és néhány saját leírásának a szövegbe illesztését jelenti. Persze fogalmunk sem lehet, hogy ebben a műben milyen megoldásokat alkalmazott volna Kazinczy, hiszen munkája (valószínűleg) megsemmisült; mégis, más fordításai alapján, erre következtethetünk.

Bartzafalvi nem is csupán arra szorítkozott, hogy a verseket narrátoruk magyarításával adaptálja. Néha azt is megteszi, hogy verset illeszt oda, ahol eredetileg nincs, és arra is találhatunk példát, hogy a verset prózában fordítja le. Előbbire példa az egyik főhős apjának, a nagyhangú, lakomát, bort, vadászatot kedvelő nemesembernek a „nótája”:

„*Víg a' vadász, víg Vítus is!
Nem él így egygy Plébánus is!
Ha ki ballag a' tserére
Frissen foly 's pozsog a' vére,
'S mint egygy egészszen meg éled.
Ez az élet, a' gyöngy élet!*”⁷

Nem nehéz felismerni a magyar népdalok, mulatónóták jellemző fordulatait. Ez a hang a kor szentimentális ízlése szerint végképp „*a leg alacsonyabb popularitás*”-nak minősült. Érdekes, hogy mégsem egyedüli képviselője ennek a hangnak a könyvben. Maga a főhős, Szigvárt Xavér is „alkot” hasonlót:

„*Átkozott, átkozott légy tsalárd szerelem!
Tóled van minden Roszsz, minden bú 's gyötirelem!*”⁸

Mintegy bosszankodva állapítja meg a szomorú szerelmes, hogy egyre csak ez a két sor jár az eszében (nyilván *ad notam* „*Szezelem, szezelem, átkozott gyötrelem...*”). Azt persze nem tudhatjuk, hogy ez a (talán reneszánsz) gáláns dal és rokon szöveg- (és/vagy dallam-) világú népdal összeolvadásából keletkezett *együgyű parasztnóta* – balharántpólyás udvari származása jóvoltából – mennyire lehetett ekkoriban *komilfó*. Szigvárt mindenesetre nem örül, hogy ilyesmit „komponált” bánatában. Az áthallásról a rím tehet; tartalmában a két sor kivételesen pontos fordítása a (rímtelen) eredetinek:

„*Verflucht seyst du, betrügerische Liebe!
Von dir allein stammt unser Elend her!*”⁹

azaz:

„*Átkozott légy, csalárd szerelem!
Egyedül belőled származik nyomorúságunk!*”¹⁰

Az egyetlen szöveg, melyet a fordító prózában ad vissza, egy (tartalmában) kötetlen imaféle, amit a főhős egy folyóból kihúzott, öngyilkos lány lelki üdvéért mond. Az eredeti versmértéke jól felismerhető: három-öt-négy-három teljes lábú, trocheikus sorokból álló strófák ezek. (Az ilyen típusú strófák a későbbi magyar költészetben sem lettek népszerűek.)

„*Sieh, o Gott der Liebe!
Wie ein armes Herz, das du erschufest,
Aus der Tiefe seiner Leiden.
Sich zu dir hinausschwingt!*”¹¹

Ha a magyar prózai szöveget az eredeti szedéstükörben illeszttem ide, a fordító logikája világossá válik:

„*Látod, óh Szeretnek Istene! mint
emelkedik fel Te' hozzád, a' maga' kínjai-
nak mélységéből egygy szegény szív, mel-
lyet Te teremtettél! Ma látám az óltár
előtt Őtet, a' buzgóságnak egészsz szent
tüzeben; Őtet, kit tsak ugyan Te terem-
tettél, mint engemet; ah, Őtet! kiért szí-
vem annyira reszket! Szívem, melly mé-
részlé magát Te' hozzád fel emelni, 's nem
a' maga'; hanem az Ó' tiszta buzgóságának
szárnyain lebege oda fel, és mérészlé fél
reszketéssel ki sohajtani ezen kívánságát:
– Halld meg Őtet! Tedd a' Te' mérő ser-
penyődbe az én' napjaimat, mellyek még
következnek! Száljon alá a' mérő serpe-
nyőnek azon része, ha Ő engem szeret!
ha pedig nem szeret; száljon fel!*”¹²

Bartzaival azzal a gesztussal, hogy ezt a fohászzkodást inkább prózában adja vissza, lényegében véve arról tesz tanúbizonyságot, hogy a rendelkezésére álló versalakzatokat a jól formált prózánál kevésbé tartja kifejezőnek; de az imádság hangulatát is in-

tenzivebben idézi ez a keskenyre tördelt próza, mint a mesterkedő, deákos strófák. Tény, hogy ebben a rövid szövegbetétben váratlan elevenséggel és nyelvi szabadsággal adja vissza a verses eredeti zaklatott prozódiaját, töredezett felkiáltásait, még a befejezés kuszaságát is. („*Tedd mérlegserpenyődbe / napjaimat, melyek még hátra vannak! / Ha szeret, engedd, hogy sülyedjen! / Emelkedjen, ha nem szeret!*”) Az az igazság, hogy túl is tesz az eredetin. Persze nem kell kizárólag a maga írói tehetségére szorítkoznia. Ezt az irodalmi nyelvet Báróti Sándor dolgozta ki Marmontel ERKÖLTSI MESÉI-nek fordítása közben. Bartzafalvi azonban szépen alkalmazza a testőr és nyelvművész megoldásait.

Ezen a ponton pedig vissza is kanyarodhatunk a kiindulókérdésekhez.

Csakugyan megalkotta-e Miller SIEGWART-jának fordítása közben Bartzafalvi Szabó Dávid azt a költőalakot, aki a regény szövegébe szőtt versbetétek auktora, aktora és belső narrátora – lehetett volna? És ha igen: ér-e valamit ez a virtuális poéta: Szigvárt Xavér mint magyar költő, Rájnisi József, Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid kortársa, esetleg előfutára Csokonainak, Dayka Gábornak és másoknak?

Kétségtelennek látom, hogy a versek magukban, kiemelve a regény nyelvi közegéből és fiktív univerzumából, nem mindig keltik azt a benyomást, hogy önálló, befejezett alkotásokkal van dolgunk. Akkor is ezt kell mondanom, ha elfogadom Margócsy érveit: Bartzafalvi a versekben nem kora szentimentális *eszményeihez* igazodik elsősorban (persze azokhoz is, látni fogjuk), hanem annak a bizonyos *mesterkedő költészetnek* a normáihoz; és „*e versekben még a szócsinálástól is jobban tartózkodott*”, mint prózájában. Igaz. Csakhogy a versek nyelve éppannyira kreált és fiktív nyelv, mint a prózáé, csak az újítás módja más. Itt nem az alapszókat találta ki Bartzafalvi, hanem – igen sokszor – toldalékolásuknak, illetve összetételüknek a módját. Gyakran találkozunk olyan szavakkal is, melyek ugyan nem az ő alkotásai, mégis beemelésük a köznyelvbe, pláne az irodalmi nyelvbe, az ő műve volt. Másfelől az a tény, hogy a versek prózai közegben élnek, nem jelenti azt, hogy onnan kiemelve értéktelenek.

Valójában, éppen bizarr voltuk okán, azt a legnehezebb eldönteni, hogy irodalmilag értékes művek-e a Szigvárt-költemények, vagy nem többek irodalomtörténeti érdekességeknél. Magam hajlok arra, hogy némelyik darabnak vagy némelyik darab egyes részleteinek önálló értéket tulajdonítsak; hogy ha nem is a kontextustól független, de azon belüli szépséget találjak bizarr nyelvi világukban. Mégis attól tartok, hogy ennek a szépségnek a felismeréséhez talán hozzátartozik a megpillantás élménye, az a pillanat, amikor a regény roppant közegellenállású szövegében rábukkanunk egy-egy ilyen részletre. Egy helyütt például a főhős A MESSIÁS-t olvassa, Klopstock (a maga idejében rendkívüli népszerűségnek örvendett, irgalmatlan terjedelmű) költeményét. Lelkesedésének maga sem akármekkora versben ad hangot. Így kezdi:

„Öröm könnyhúllatások közt,
Hála adó Záporok közt,
Buzogd ki, Szívem! Pimpládat,
Azon melegen Háládat,
Egygyetlen egygy Klopstockodnak,
Annak az Égből szállotttnak!
Nem látod? előtted lebeg. –
Látom! – – Óh Klopstock! im' rebeg

*Egygy ifjú ajak; Háláját
Halld meg! az, már szíve' táját
Meg járta: 's e' száj ürege,
Onnan párolog ki melegen
Most; 's Rád azon forrón heven
Ím' lehell! Vedd jó neven! – –*¹³

Attól eltekintve, hogy az eredetiben mindössze négy sor az, amit a fordító tizennégyre bővít (és a továbbiakban is tartja ezeket az arányokat: hatvanhat sorban fordítja Miller húsz sorát), és hogy a magyar szöveg párrímes nyolcásaiban eltűnik a német vers szorosabb szerkezetének alapegysége, a 8/8/8/6 szótagos, rímtelen, trocheikus sorokból szerveződő, a rövidebb zárósorral ritmikailag és a gondolat részeinek lekerekítésével tartalmilag is csattanóssá zárt versszak – maga a *magyar vers* az, ami nem több, mint bombasztikus frázisok sorozata. A regény olvasója azonban nem önálló műként pillantja meg a költeményt, hanem mint a regényhős egyik megnyilvánulását. Nem *magát a verset* pillantja meg, hanem a *regényíró beszámolóját* arról, hogy a hős költeményt alkot, és annak *illusztrációjaként* látja a verset. (Arra azonban érdemes odafigyelni, hogy Bartzafalvi nem éri be szájjal vagy *ajkkal*, hanem *szájüreget* ír, ami a maga bizarrságában mégiscsak eredeti. Nem ez az egyetlen olyan hely, ahol a fordító váratlan biológiai közvetlenséggel fogalmaz; az ilyen helyekre még külön kitérek.)

Merőben más nyelvi hangulatot sugall mintegy száz oldallal később egy vers, melyet nem Szigvárt szerzett. Afféle különc ekloga ez, kottáját-szövegét a regényhős hűga kapta valakitől. Hangvétele, népies toposzai ellentmondani látszanak Margócsy megállapításának, mely szerint a nyelvi nyersség a negatív szereplőket jellemzi. A fordító ezeket másként értékeli.

„*Mi a' Szerelem? Gyöngy napja
Májusnak. Nézd! mint örül
A' Nyáj, 's a' Batsók' Nagy-Apja
Pán, a' juh tanya körül!
Három lyukú Furulyáját
Billegetti; 's majd, fogja,
Neki düljesztvén pofáját,
A' Dudáját nyomogja!
Bomboráz a' Gördő!¹⁴ járja
A' Bojtár, Pán Erzsókkal;
'S a' kis Titir tsak úgy várja
Hozzá hozzá kész tsókkal!
A' fejér gyóltos kutyák is
Le le kussodva széljel,
Tzikáznak a' Barikák is
Futkosva szerte széljel.
Majd virágot szedegetnek
A' téj szájú Marisok,
'S koszorúkat kötögetnek
Férjeknek a' Dafnások.*”

Az idillt váratlanul vihar zavarja meg, dörög, villámlik, a pásztorok menekülnek.

„*Sír a’ Domb! sír a’ Lapály is!
Oda van a’ gyönyörű
Szép Legelő! sír a’ Nyáj is,
Toklyó, Jerke, Kos, Órú!
A’ Pán’ s Panné Galgalája¹⁵
Nem zeneg a’ Déllőben!
Meg némúlt Tillinkó-fája,
Nints hang a’ Gördő-tsőben!”*

Egy órába sem telik, és a vihar elvonul.

„*Nézd! a’ békesség’ postája
A’ Szivárvány, fenn! ’s tele
Testtel sűgároz Kajlája¹⁶
Az el rettentt Völgyre le.”¹⁷*

Ismét csak hatvannégy sor áll az eredeti huszonnégy helyén; ugyanakkor, szokatlan módon, a vers szótagszáma, ritmikája, rímképlete híven követi a német versét. Nem könnyű elképzelni, hogy hogyan hangozhatott volna, főként ebben az irdatlan terjedelemben, ez a pásztori költemény Szigvárt Terézia autentikus zongorakíséretével. Mindenesetre Bartzafalvi kevésnek találta az antik utalásokat. Az eredeti tulajdonképpen elég szürke, modoros darab. A magyar fordító látta ezt, és széthúzta a vers asszociációs spektrumát: nemcsak *Pán*, *Titir* és *Dafnis* került bele, hanem a *téj szájú Marisok*, a *fejér gyóltos kutyák* és az *akol* is. Bartzafalvi tehát itt sem érte be azzal, hogy a *régiséget* annak iskolás toposzai révén idézze meg: fontosabb volt számára, hogy az atmoszférát sikerüljön megjelenítenie. Ehhez pedig a honi pásztorok világán át vezetett az út. Aztán hogy azok a kifejezések, melyeket nemigen értünk, csakugyan a nép együgyű gyermekeinek *szájüregéből* származnak-e, vagy a *bomboráz* és a *gördő-tső* éppolyan szabódávidizmus, mint a *tirilli* és a *fojtongora*, azt nem tudom.

A regény második kötetének elején mai szemmel nézve kevésbé érdekes darabokat találunk. Ez azonban nem mond ellent annak, hogy poétikailag ezek kidolgozottabbak, igényesebbek a korábbiaknál. Mi persze jobban szórakoznánk valami kapitális baromságon, de a korabeli mester sajnos kevésbé fogékony utókorai szempontjainkra. Igaz, az egyikben a Holdat így szólítja meg az ifjú költő: „*Óh szűz Napné!*”, ami elég mulatságos ötlet. Egyrészt annak a mozgalomnak az előfutára itt a fordító, melynek harcossai pótolni igyekeztek a magyar nyelvben a nemek hiányát – erre a tárgyak nevéhez illesztett *-né* toldalék látszott a legalkalmasabbnak.¹⁸ Másrészt, váratlanul túl-lépve alkati bőbeszédűségén, egy kifejezésbe próbálta összevonni azokat a mítoszokat, melyekben a Hold a Nap felesége, húga vagy leánya. Két részletet illeszttek ide a regénynek ebből a részéből. Mindkét vers Szigvárt szerelméről és szomorúságáról szól.

„*Szűz fénnyel fenn Kerekló, szent
Hóld! Föld’ hű Tzimborája!
Kérlek, nézz le, Sűgároz le
Rám, Éj’ áldott fáklyája!*

*Szívem, Sebbe! Ejtett ebbe,
A' Kupídó' Hegyesse;
Tsak hánykódom! Tsak kínlódom!
Szánj meg, óh Nap' Jegyesse!"¹⁹*

A következő vers éjszakai hangulatkép. Szigvárt a nyitott ablak előtt ül, és hallgatja, ahogy kedvese zongora- és énekszava kiszűrődik a szemközti házból. Érdekes Bartzafalvi megoldása, ahogyan az ambivalens érzelmek megragadására törekszik.

*„Alszik minden! Ennyi sok közt
Máriána egyedül
Maga, még szent dallangok közt
A' Zongora mellet ül.
Már ezüst szava is zeng,
'S minden gyöngy hang habbal reng.
Istenem! beh szent, beh kegyes
Zengés! beh meg hatotta
Szívem! beh Fáj!-jal elégyes
Beh Jó!-ra lobbantotta.
Beh Fáj!-öröm, beh jó!-jaj!
Szent ez öröm, szent e' jaj.”²⁰*

A folytatás sajnos ellaposodik, de ez a két strófa határozottan szép, hangulatos, magával ragadó. Némelyik eleme pedig meghökkenően modern, mint a *gyöngy hang* szinestéziája; a rengő hab a tetején kissé már (kép)zavaros, de kifejező. Invenciózus részlet. A végén a felkiáltás olvastán pedig akár Ady is felrémlik az emberben. (Jó, persze, messziről.)

A regény történései – ez Miller kompozíciós alapelveinek mondható – egyszerre hoznak szerencsét és szerencsétlenséget. Ahogy Máriána iránti szerelme reményteljesebbnek kezd látszani, Szigvárt elveszti egyik jó barátját: Gutfrid Károlyt. A négyes/negyedfeles trocheusokban írt siratót Bartzafalvi belső rímes disztichonokban fordítja, így *be-éri* huszonnégy sorral az eredeti tizenhat helyett. Igaz, itt is szaporítja a szót, de túllép mintáján: magát a *költő* alakját állítja a versvilágba. A német vers is gyászol és vigasztal egyszerre: „*Stimmet keine Trauerlieder / Auf des Freundes Hügel an! / Segnet sein Geschick, ihr Brüder! / Er betrat des Lebens Bahn.*”²¹ („*Ne hangoljatok gyászdalokra / Barátunk dombján! / Aldjátok sorsát, ti testvérek! / Az élet útjára/pályájára lépett.*” Az *élet* itt persze az örök életet jelenti.) A magyar változat egyrészt a korábban említett biológiai közvetlenséggel beszél a halott összetapadt szeméről, és így hangsúlyozza, hogy a halál a szenvedéstől való megváltás és az örök élet kezdete egyszerre; másrészt magáról a verselésről beszél. *A spondeus túlsúlyával ritmizált gyászverset* aligha lehetne költőibben megnevezni. Persze tudom, hogy ezek modorosságok, de minőségérzékem azt súgja, hogy ez a néhány sor igazán remek.

*„Szenveid el múltak, Gutfríd! tseperegve le húltak
Könyveid; ím el apadt kút fejek össze tapadt.
Most is tsordúlnak az enyémekek előmbe tavúlnak!
Ím sűrűnn esik is, fellegesebbedik is!*

*Sós tavas ortzákkal, 's jaj jaj lábús Alagykákkal²²
Nints keseregni miért; Károly az Égbe fel ért.
Bóldog! mondjátok tik, kik Kenyeressi valátok,
Bóldog Sorsra kapott, tellyes örömben van ott.*"²³

A temetést követő napok hozzák Szigvárt számára a legnagyobb boldogságot. Szerelmének családja, úgy tűnik, befogadja őt. Házi hangversenyeiken énekel és hegedül, duettezik Máriánával (ez az a bizonyos „kettős tetszőszöngösi szózangozás”), és a lány minden lehető módon kifejezi, hogy viszonzza érzelmeit. (Ez a minden lehető persze nagyjából a reá vetett pillantások minémúságában merül ki, a kor regényvalóságának megfelelően.) A gyászvers után tehát a regény (mármint a magyar regény; az eredetiben elég középszerű darab) talán legbizarrabb költeménye következik, melyben a költő-regényhős arról számol be, hogy szerelme viszonzásra talált. Íme:

A' SZERELEM' SZEME.²⁴

*Nem szerelmes Vill²⁵ vala é? 's ugyan nem
Szólla é ezret, 's tsupa jót az a' Szem?
Jól jelenté azt ki vizes golyója,
'S könyv mogyorója.*

*Óh beh szentül van! Sebetem hogy érzi;
'S hogy sebetem mejjét betegíti 's vérzi.
Illik: Ó is már tüzesedjen! üssön
Lángba ki! süssön!*

*Angyalok! hű szent szerelem' Segédi!
Hassanak Szigvárt' panaszos beszédi,
Fel, Ti' hozzátok: Vigyetek hamar! No!
Mári Tzitzámho'.*

*Hadd mutassam meg Neki szívem Óh!-ját!
'S halljam: – Óh szánlak! szeme szóllta szóját.
Úgy Xavér, bóldog; 's tsupa, mint Ti, léssen
Angyal egészen!*

El tudom képzelni, milyen képet vágott Kazinczy ehhez a *Mári tzitzáho'*. A befejező két sor szabados szórendje is minden bizonnyal megütöközést keltett. Mesterkéltség megoldás, de nem túrhetetlen, és stílusosan zárja le a manierisztikus költeményt. A szaphói strófák ritmikája sem túlzottan természetellenes, jóllehet a magán- és mássalhangzók hosszúságával a költő enyhén szólva szabadon bánik. Persze azt is figyelembe kell vennünk, hogy egyes hangok kiejtése akkoriban eltért a maitól. Például a rövid névelő *a'* magánhangzója magához vonta a következő szó kezdőhangját, és azzal együtt hosszú szótagot alkotott, míg a magában álló hosszú *az* névelő magában rövid maradt. A második sor vége tehát így hangzott: *csupa jót az asszem*, vagyis U U – U – U.

A boldogság, úgy tűnik, felszabadítólag hat Szigvárt (Bartozfalvi) nyelvi fantáziájára. Gyanítom, hogy az a verstani különlegesség, mely a boldogságában fogant alábbi himnikus darabra jellemző (egy rímes disztichonnal indul, majd kis aszklépiadészi sorokkal folytatódik, egészen a végéig), inkább lustaság és figyelmetlenség, mint ínyc-

kedés. A személyes névmásokkal való bővészkedéssel azonban olyan problémára reflektál Bartzafalvi, amit a néhány évtizeddel később megalapozódó bécsi lélektani iskola artikulál majd, és ami a huszadik századi filozófiának és filozofáló költészetnek is tárgya lesz. Radnóti Miklósnál például így szól majd: „*Én én vagyok magamnak, / s nekéd én te vagyok. / S te én vagy magadnak, / két külön hatalom. / S ketten mi vagyunk. / De csak ha vállalom.*” (ELŐHANG EGY MONODRÁMÁHOZ.) Persze majdnem képtelenség ebből jó verset csinálni. Radnótinak sem sikerül, Bartzafalvinak pláne. Mindamellet érdeemes ennek a Szigvárt-versnek a bevezető sorait is idézni:

„*Már az enyém, az az Angyal, Enyém!! Beh temérdek öröm! No
Szívem, erőssen erőnn tartsd magad' ott be merőnn!
Nyögsz, hallom; de ugyan ennyi öröm tereh'
Édes súlya alatt, hogy ne is? ennyire
Hogy bírhatd magadat? Vály mi tudállom azt,
Hogy dombogsz, 's ez öröm mázsa be nem szakaszt!
Ímé, már te, övé vagy; tied, ő: 'S te, ő,
Vagytok tsak: Te, vagy: Ó; sőt tsupa egygy Teő!
Óh millyen tsuda Végy! óh beh tsudas elegy!
Kettő, tsak tsupa egygy! Egygy leve kétszer egygy!’²⁶*

Az öröme ismét bú következik: a költő-főhős legjobb barátját, a korábban emlegetett vadászatkedvelő nemesúr fiát apja hazarendeli. A 'KRÓNHELM' MÁSODIK EL VÁLÁSÁSKOR²⁷ így kezdődik:

„*Hát, e' Világon szüntelenül Tövis,
A' Rózsa szomszéd? Hát, soha sonkoly éd
Nints, méh-dsidák nélkül? Örömmek²⁸
Nints soha sepreje hányta tseppje?’*

A vers további (aránylag jól ritmizált, alkaioszi) strófái ellaposodnak hangulatukban és nyelvükben is. A fenti négy sor azonban nekem határozottan tetszik. Érdekes kifejezés a „*sonkoly éd*”, bár lehetetlennek tűnik, hogy ne létezett volna valamiféle kifejezés a *lépes mézre*. A tájszó és a tipikus nyelvújított szótoredukció legalábbis bizarr; de hangulata van.

Fontosnak tartom, hogy teljes terjedelmében közöljem a könyv egyik leghosszabb versbetéjét. A hat alkaioszi strófában írt német vers tartalmilag nem mond kevesebbet, mint az ötvenhat magyar hexameter. Hangulatában azonban más is, több is, nem lehetetlen, hogy értékesebb is a fordítás az eredetnél. Hisztérikusan zaklatott képi világa alighanem Metastasióra üt (akárcsak a korábbi pásztorjeleneté), de metaforikája és szóhasználata egészen sajátos; nem is beszélve szagatott, kihagyásos mondatairól és központosásáról. (Címe ennek sincs.)

„*Völgy vala. Mélységét le nem írhatom: Önnön az Éj völt
Benne lakos: sűrűn szótt gőzbakatsimba' tselédi,
A' Ködök, – Írtódzdom most is! – mi Halál kulimázta
'S kürtön álltt képpel, ki ki ókumlálva, zugolyról
Zugra feketlének: nagy Hóltt Országbeli Hallgass!
Tsítt! Meg sem motszanj! ũlt minden odúba gödörbe'.*

Abba' valék. Tudjátok Egek! mint reszkete minden
 Ízem, inam, bötyköm, térdem' tsiklója, lapotzkám!
 A' jobb bordák, mind a' balra valódba verődtek
 Óldalimon! mejjem, tsupa zajba'; tsupán tsupa fagyban
 Vólt szívem, zúz 's jég tsaposúltt Félelme' Telében!
 Abba' valék. Sírék! Zokogék! jajgatva sohajtva
 Ott ülék, nyögvén szerelem sebhette veséim'
 Kínjai közt! be szakadt szívem' Fájdalmi, feketlő
 Terhes Felhőkben, kavarogva borongva felettem
 Függöttek; 's ortzám' tsupa bú feketébe vonák bé.
 Egygyyszer tsak ketté válnak búm' fellegi: nyílás
 Köztök esik; 's immár a' Hegy' tetejére ki láték.
 A' ki derültt Égnek tzika mátkát játszi Leányi
 A' Nap sугárok, mind talpig tiszta Batizban,
 El lepték vala már a' Hegy' Feje' búbjá' domóját.
 El lépték. 'S látám, hogy az Eg Anya szülte Reménység
 Ott áll. Int le; kiált: Fel! Fel! Fel! egészszen ölembe!
 Intett. Egygybe tserén, bokronn, árkon, kövek' órmán,
 'S Tuskók' élin, elé bukdosva, tsetelve, botolva,
 Hátra se nézv', egyenest, Fel az Óldalon; Óldalom', orrom',
 Horpaszom', és mejjem' ki ki düljedezési között, Fel!
 Tá! Fel! előre! Fel a' mélységből! – Óh beh nevettem
 A' surjángok közt suhogó, fél hőldnyi taréjú
 Sok fene kígyóknak, mérges fütve fütjöket; a' mint,
 Itt is, amott is, odébb is, elébb is, utól is, elől is,
 Nagy neki tornyosodott góggel, nagy kajla Zuhajjal
 Tsörtettek; hányván óldalra, előre, -- ki tudná --
 Hány fele? – méreggel kent nyelv-villájokat! Óh beh
 Fel se vevém az irígy Tövisék' bagnétjaít; ámbár
 Rostává tették lábom', karom', óldalom', öklöm!
 Fel se vevém: 'S tsak az én', Hegynek tetejére fel állott,
 Istenem Aszszonynak, sieték egyenest az ölébe. -- --
 Itt vagyok, óh egyedül Föld gombja' lakossa, Reménység!
 Mond meg, kérlek: Amott, mi megy, Angyal e? Ember e? Vagy mi? –
 Jaj! – Né, meg fordúlt! – Itt jó! – Jó! – Né, mosolyog rám! –
 Jaj! bizony Ó! – Máriána biz' A' -- Óh Istenem aszszony,
 Rejts el öledbe hamar! -- Jó! – Itt Jó! – Né, mosolyog rám! --
 Hálá! óh hálá! hogy öledben nyúgoszom. – Angyal!
 A' Te öledben??? – Ezer boldogság!!! – Kád öröm!!! – Ömlik!!!!!!!
 Szíved' tő szomszédja??? – Segítetek Angyalok! – Egygybe,
 Egygybe le roskadok! Óh ennyit nem bírok! -- -- Az Angyal
 Már az enyém, az az Angyal enyém, az enyém az az Angyal!!! ○○○–
 Noszsa segítetek! Óh egek, Angyalok! Egygybe rogyok! Jaj! –
 Jaj beh nehéz öröm! -- Angyalok! Ízibe! -- -- késő! -- rogyok! --

*Hol vagyok, Angyalok? – – A' Hegyről a Völgybe be estem
 Újjolag? – – Újjra setét ködös Ej fedez. – – Újjra feketlik
 Terhes Felhőkkel fennt a' Hegy? – – Bú, szomorúság,
 Fájdalom, élet evő kín, szívemet újjolag állja? – –
 Zúgnak alá szemeim' sűrű könyv zápori újjra?
 Emberek! Angyalok! Óh hol vagyok én? vagyok én?? – – –*²⁹

Szívesen mondanám, hogy az utolsó sor zárókérdése a magyar nyelvből és a ritmus-kényszerből adódó véletlen találat, de kivételesen szinte szó szerint követi a németet: „*Engel, und Menschen! Wo bin ich, bin ich?*”³⁰ A bővítésekre az egyes mozzanatok kibontásakor van szüksége a fordítónak. Például az „*Intett...*” kezdetű, tizenöt soros rész az eredetinek a negyedik versszaka. Nyersfordításban így hangzik: „*Fel! Fel! Erre áttörtem a tüskés bozótoson; / A vére nem figyelve; ránevettem a kígyókra, / melyek dühödten sziszegtek, csak a fényességet láttam, / és a Remény kitért karjait!* –” Nem egyszerűen arról van szó, hogy Bartzafalvi szószátyár módon szétbeszéli, agyonnyújtja a leírást. Kis, belső íveket, elbeszélő epizódokat illeszt a vers menetébe, és elsősorban érzékletességre törekszik.

Ugyanitt érdemes megemlíteni azokat a bizonyos biológiai utalásokat. Sok helyütt találkozunk persze a szív emlegetésével; hogy Klopstock iránti hálája már „*megjárta szíve táját*”, vagy hogy a szeretet „*szívében örökös láng lobogással ég*”. A vadászdalban azonban Vítusnak „*frissen foly s pozsg a vére*”, ami már nem képes beszéd, hanem élettani konkrétum. Egy itt nem idézett versben arról van szó, hogy a hős szíve egy ladik, melyben egy galamb repes, „*s szelíd törleszkedéssel nyalja falát belől*”, ami ha nem is túlzottan ízléses jelenség, kétségkívül eredeti. A pásztordalban esik szó arról is, hogy a Pán „*neki düljesztvén pofáját*” kezd a dudáláshoz. Ez sem igazán manierista kép. Aztán a szerelem szemét mondja igen érzékletesen vizes golyónak. Ez sem tartozik a fentebb stíl körébe, viszont pontos. Ez a legutóbbi hexameteres elbeszélés pedig dúskál az effélékben. Nem egyszerűen vacog a főhős, de reszket minden íze, ina, *bötyke*, és így tovább. A szerelemtől sebzett vesék említésekor mai ésszel hajlamosak lehetünk eufémizmusra gyanakodni, és egy másik páros szervre gondolni. Azt hiszem, mégsem erről van szó, inkább Prométheusz májának megfelelőjéről. Az erőltetett lélegzést, kifulladászt azonban itt és másutt is szívesen részletezi fiziológiai valóságában; mint ahogy a könnyet is sokszor nevezi a „*szemek nedvé*”-nek. Később, már az elváláson szomorkodó versben a Napot kéri: nevensen le reája, „*hadd vidúljon meg ortzája, Szíve, Mája*”.³¹ Azt hiszem, két felfogás találkozik ezekben a biologizmusokban. Egyrészt az antik felfogás, mely minden szervnek közvetlen lelki funkciót is tulajdonít. (Például az agy a józanságért felelős, hiszen az a szerepe, hogy a testben keringő nedvességet lehűtse. Ezért van olyan magasan, ahol jól éri a szél.) Másrészt az ezeket a nézeteket racionalista beállításban megújító gondolkodásmód, ami majd az *embergép* metaforájában összegeződik.

Az ezt követő versbetétek már kevésbé érdekesek. A történet tragikus fordulatot vesz: a lányt szülei máshoz akarják adni, a lány ellenáll, erre kolostorba kényszerítik. Ezt ellensúlyozza, hogy a jó barát, Krónhelm, szerencsésen elveszi Szigvárt Terézt. Az egyik vers erre az alkalomra készült terjedelmes köszöntő.³² Ezt követi vagy százhusz oldal után egy érdekes versformát (persze nem az eredetit) követő kesergő.

*„Testem, maga van itt: Lelkem, el repüle
 Mátkájához; 's meg se hűle,
 Mellé üle.*

*Óh estveli Szellő! körülte sisegtél
 Most ez estve, ott lebegettél,
 Rá lehegtél:
 Mondj hát, áldott Pára, valamit felölle!
 Hisz' ím előlle mellölle,
 Most jössz tőlle.”³³*

És így tovább. Az utolsó vers pedig ismét különleges, de sajnos nagyon kevésbé sikerült. A történet szerint Szigvárt – Boccacciótól ismert módon, de nagyon más hangulatú jelenetben – elszegődik kertésznek abba a zárdába, ahol Máriaána tengeti gyászos napjait, és úgy keresi a kapcsolatot, hogy kerti munka közben énekel. A német szöveget a botfűlű olvasó is azonnal énekelheti valamelyik ma is népszerű német népies műdal melódiájára: „*Es war einmal ein Gärtner, / Der sang ein traurigs Lied. / Er that in seinem Garten / Der Blumen fleissig warten, / Und all sein Fleiss gerieth. / Und all sein Fleiss gerieth.*”³⁴ A magyar vers is énekelhető, mint Bartzafalvi jelzi egy lábjegyzetben: „*A' nótája, e' szerint van: Zavarodott kedvvel töltöm többre kínos élttem napjait, 's a' t.*” Erre valószínűleg egy zenei zseni sem improvizálna melódiát. A vers így kezdődik:

*„Hajdan egygy szerentsétlen órában
 Született kertész legény,
 Minden Isten adta nap' magában
 Tsak keseregvén szegény,
 Ki ki fakadt, sohajtoza;
 'S a' tsemeték között lomoztában,
 E' képpen szózangoza: –”³⁵*

Sejtjük, hogyan. „*Igen szomorú dallangokon.*” További harmincöt sorban. Aztán a szöktetési kísérlet meghiúsul, és Szigvárt nem ír több verset. Pappá szentelik, pár évig szolgálja is gyülekezetét. Végül egy haldokló apácához hívják utolsó kenetet adni – ki más lehetne, mint Máriaána. Szigvárt az apáca frissen hantolt sírján hal meg, gyorsan követve kedvesét.

Szigvárt Xavér, illetve az őt (magyar költőként, magyar nyelvi jelenségként) megteremtő Bartzafalvi Szabó Dávid versei nem tartoznak a magyar költészet remekművei közé. Azt gondolom, mégis érdemes némi figyelmet szentelnünk nekik, mert a kísérletezés olyan szabadságáról árulkodnak, amilyenre talán nem gondol az ember a XVIII. század utolsó harmadának költészete, a szentimentalizmus, a rokokó, a *mesterkedő poézis* kapcsán. És ennek ismeretében talán más szemmel tekintünk nemcsak Csokonaira, a korszak egyetlen igazán nagy költőjére, hanem a többiekre, a kisebbekre is. Akikből sokszor nem a tehetség, nem a költői bátorság hiányzott. Csak éppen előbb meg kellett teremteni az új magyar költészet nyelvét és poétikáját.

Jegyzetek

1. A nevek helyesírásában az irodalomtörténet-írás nem követ egységes gyakorlatot. Kazinczy és az ő nyomán a legtöbb irodalomtörténész *Barczafalviként* emlegeti Szabó Dávidot, noha ő maga *tz*-vel írta a nevét. Ugyanez a helyzet Bárótzinál és másoknál. Én ezekben az esetekben nem az irodalomtörténészek, hanem a szóban forgó írók szokásait követem, és maradok a *tz*-nél.
2. SZIGVÁRT' KLASTROMI TÖRTÉNETE. FORDÍTÓDOTT NÉMETBŐL MAGYARRA BARTZAFALVI SZABÓ DÁVID ÁLTAL. NYOMTATÓDOTT POSONYBAN, FÜSKUTI LANDERER MIHÁLY' KÖLTSÉGÉVEL 'S BETŪIVEL, 1787.
3. Adott hangnemben komponált lassú zongoradarab (fantázia vagy etűd).
4. Kétszólamú énekdarab, kíséret nélkül.
5. „*Tzikornya a Musikában*”. Alighanem kádenecia.
6. A *villan* igéből redukált főnév. A SZERELEM SZEME című versben azonban ugyanez mást is jelenthet (l. ott).
7. IDŐSEBB KRÓNHELM VÍTUS VADÁSZ DALLA. I. kötet, 305.
8. Szigvárt két sora a szerelemről, I. II. kötet, 342.
9. L. az első kiadás (Johann Martin Miller: SIEGWART. EINE KLOSTERGESCHICHTE, 1776; reprint: Stuttgart, 1971, 788).
10. Köszönöm Ungváry Renátának a nyersfordításokat.
11. L. i. német kiadás, 546.
12. L. i. magyar kiadás, II. kötet, 65.
13. L. i. m. kiadás, I. kötet, 405.
14. Ez feltehetőleg azt jelenti, hogy cifráz a du-da sípja.
15. Eklogája, pásztori dala.
16. Íve.
17. „*Northern kapitány úr dalát*” Szigvárt Terézia éneklí saját zongorakíséretével. (L. m. kiadás, I. k., 503.)
18. L. Folnesics János nézeteit a „*nőstényítészről*”. In: ALVINA. Kiadta F. J. L., Nagy-Váradi Magyar. Pestenn, Patzko Ferenc költségeivel, 1807.
19. L. i. m. kiadás, II. k., 111.
20. L. i. m. kiadás, II. k., 142.
21. L. i. n. kiadás, 649.
22. Elégiakkal, ill. általában véve gyászversekkel.
23. L. i. m. kiadás, II. k., 153.
24. L. i. m. kiadás, II. k., 167.
25. Azt gondolnánk, hogy a *villan* igéből redukált főnév. Akkor azonban indokolatlan a nagy kezdőbetű. Lehet még: *vill*, *villi* (szlovák, német), tündér; halott szűz holdfényben táncoló lelke. A vers kontextusában nem dönthető el, hogy a fordító melyikre gondolt.
26. L. i. m. kiadás, II. k., 224.
27. L. i. m. kiadás, II. k., 301.
28. A kötetben *Örömmek* olvasható, de ez valószínűleg sajtóhiba. Ez az alak a XVIII. században létezik ugyan, az *örömjük*, *örömjek* hasonult változata gyanánt, itt azonban értelmetlen lenne.
29. L. i. m. kiadás, II. k., 342.
30. L. i. n. kiadás, 788.
31. A' HÖLDHOZ. L. i. m. kiadás, II. k., 483.
32. AZ ÉN' DRÁGA NÉNÉMNEK, ÉS AZ ÉN' DRÁGA KRÓNHELMEMNEK ÖSZSZE KELÉSEKKOR. L. i. m. kiadás, II. k., 360.
33. A' HÖLDHOZ. L. fent.
34. L. i. n. kiadás, 1004.
35. L. i. m. kiadás, II. k., 617.